

ТМ	Г. XXXIV	Бр. 1	Стр. 167-182	Ниш	јануар - март	2010.
----	----------	-------	--------------	-----	---------------	-------

UDK 316.74:271.2(495):321.7

Превод
Примљено: 8. 9. 2009.

Елизабет Продрому
Бостонски универзитет
Бостон (САД)

АМБИВАЛЕНТНИ ПРАВОСЛАВЦИ*

Резиме

Православље и источне негрчке православне цркве остају доминантне у земљама као што су Грчка, Русија и земље југоисточне Европе – на подручјима на којима је до скоро демократија била мало, ако уопште, позната. Тешко историјско искуство је учинило православље амбивалентним према демократском плурализму. Па ипак, теологија тројства наводи православље да вреднује слободу и једнакост пред законом и да заузме углавном позитиван став према демократији. Међутим, заједно са демократијом дошли су и феномени плурализма, различитости и конкуренције, према којима многи православни верници и цркви осећају знатно већу амбиваленцију. Спор око личних исправа у Грчкој, расправе око религијских слободу у Русији, као и судски спор између америчких православних лаика и Православне Архиепископске Дијецезе Америке илуструју различите аспекте ове амбиваленције.

Кључне речи: православље, демократија, плурализам, случај Грчке

Како двадесет први век одмиче, религија остаје политички значајан чинилац присутан у свету до степена који је изненађује многе посматраче. Између осталог, религијске институције, личности и идеје постале су извори демократизације у великом броју традиција и друштава на такав начин да у исто време подстичу промишљање онога што се подразумева под појмовима "модерног", "секуларног и "демократског", као и њихових међусобних односа. Јесу ли поменути појмови, како многи претпостављају, потпуно међусобно заменљиви? Данас, већина научника у домену друштвених наука деле уверење да је хришћанство у својој католичкој и протестантској верзији компатибилно са

---

ehpk@bu.edu

* Elizabeth Prodromou (2004) "The Ambivalent Orthodox", *Journal of Democracy* 15 (2):62-75.

институционалним и културним димензијама демократије. Али шта је са другом великим хришћанском струјом – православном традицијом? Тенденција научника који се баве демократијом је до скоро била да игноришу или да одбаце православље као инкомпатибилно са демократијом, те непријатељски настројено према секуларности и модерности, наводећи притом, како историјска, тако и савремена искуства.

У ствари, постоје обимни искуствени налази који сугеришу да су православље и демократија обично компатибилни, како у теорији тако и у пракси. С друге стране, непобитно је да православне цркве често показују извесну амбивалентност око кључних елемената плурализма карактеристичног за демократске режиме. Да ли ће, како и када ова амбивалентност доћи до изражаја у односу према плурализму, утиче на то колико ефикасно ће православне цркве и верници моћи да допринесу демократизацији у полуауторитарним и од скоро демократским државама, као и на њихово свесно и креативно укључивање у политички живот земаља у којима је демократија потпуније и чвршће установљена.

Усредсређивање на плурализам може да нам помогне у разјашњавању начина на који идеје и праксе православља могу допринети, барем базичној, демократизацији. Поменуто фокусирање може исто тако да упуту на начине на које се православље односи према плурализму – посебно према његовим карактеристичним обележјима конкуренције и различитости – да понуди увиде у то како могу да се заобиђу неке од самодеструктивних тенденција, било нових или устаљених, које демократија некад може да покаже. Овакав начин гледања је много плодноснији, како у интелектуалном, тако и практичном смислу, него схватање односа православља и демократизације који на поједностављен начин описује православље као антилиберално или антимодерно.

Да би се увиделе предности поменутог, упутно је осврнути се на историју и географију православног хришћанског света. Некада називано "источним" православљем да би се разликовало од западне (или латинске) хришћанске традиције којој припадају католицизам и већина облика протестантизма, православље је, у суштини, једна страна проистекла из прве велике поделе у хришћанској историји на исток и запад. Велики раскол се јавља као последица размене међусобних оптужби између римског папе Лава IX (Leo IX) и цариградског патријарха Ми-

¹ Најпознатија расправа о томе да се православље лоше слаже са демократијом може да се нађе у: Samuel P. Huntington "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs* 72 (Summer 1993), pp. 22-49. За репрезентативне, али разнолике, дискусије које разматрају православље као непријатељски расположено према, те као сметњу, модерности види: Victoria Clark *Why Angels Fall: A Journey Through Orthodox Europe from Byzantium to Kosovo*, New York: St. Martins, 2000; Daniel Clendenin *Eastern Orthodox Christianity: A Western Perspective*, Grand Rapids, Mich.: Baker, 1994; и Adamantia Pollis "Greece: A Problematic Secular State", у: William Safran (ed.) *The Secular and the Sacred: Nation, Religion, and Politics*, London: Frank Cass, 2003.

хаила Кируларија (Μιχαήλ Α' Κηρουλάριος) током 1053-54. године, иако корени сукоба сежу много даље у прошлост.² Конкретни разлог због кога се јавља Велики раскол лежи у теолошким контроверзама доктринарног карактера, али је сам раскол у ствари производ дугог и компликованог политичког и економског, али и културног и религијског процеса. Раскол је поделио хришћански свет на теолошки и институционално антагонистичке ентитете чије су територијално-црквене надлежности, мање или више, одговарале подели на источни (у коме се говорио грчки) и западни (у коме се углавном говорио латински језик) део старог Римског Царства, које је било административно подељено на источни и западни сегмент већ од 284. године нове ере.³

Православни хришћани или њихови потомци преовлађују или чине значајну мањину у данашњим земљама југоисточне Европе и источног Медитерана, као и у Русији, Украјини и балтичким државама. Као што је случај са померањем географско-демографских гравитационих центара протестантизма и католичанства из њиховог у једном тренутку европског језгра ка глобалном југу⁴, православље је током прошлог века постало глобализовано кроз емиграције из православног "срца" (углавном из бивших византијских, отоманских и руских царских земаља, као и из делова североисточне и западно-централне Африке) према Сједињеним Америчким Државама, Канади, Аустралији и одређеним земљама у западној Европи. У скорије време, мисионарске активности су учврстиле присуство православља у источној Азији.

Са приближно 300 милиона верника у читавом свету (процене варирају), православна црква је трећа по величини хришћанска верска заједница која чини отприлике 15 процената укупног броја хришћана. Сто милиона или више православних хришћана живи у земљама које су некад чиниле Совјетски Савез. Следећа по величини популација православца је смештена у историјски православне земље југоисточне Европе, као што су Грчка, Румунија, Бугарска, Србија и Црна Гора и Кипар (други делови Европе имају значајне православне мањине). Православни хришћани чине већину хришћанске популације у Израелу и Палестини, Јордану, Сирији, Либану и Египту. Значајне православне заједнице могу да се нађу у Африци, Аустралији, Канади и Сједињеним Државама.

² О великом расколу види: Timothy Kallistos Ware *The Orthodox Church*, Middlesex, England: Penguin, 1983, pp. 51-95.

³ Поделе су у хришћанству почеле и пре једанаестог века; теолошка неслагања су довела до формалног одвајања источних или несторијанских цркава средином петог века, што је нешто више од столећа касније било праћено формалним раскидом са нехалкидонским (источним негрчким православним) црквама. За јасно и концизно објашњење ових подела види: Mircea Eliade (ed.) "Eastern Christianity", *Encyclopedia of Religion*, New York: Macmillan, 1987, vol. 4, pp. 558-563.

⁴ Philip Jenkins *The Next Christendom: The Coming of Global Christianity*, New York: Oxford University Press, 2002.

Коначно, нехалкидонски⁵ или источни негрчки православци чине већину у Јерменији као и бројчано, економски или политички значајне мањине у Етиопији и Сомалији, те у Египту (где су познати као Копти). Иако претходно поменуте заједнице траже могућности помирења са православном црквом од завршетка хладног рата, сматрам да их, за потребе овог рада, треба оставити по страни, притом имајући у виду да су њихове црквене структуре, литургијске праксе и историјска искуства слична онима које одликују православље, као и то да гаје сличну резервисаност према плурализму.

Посматрано у целини, данашње православно хришћанство је производ процеса глобалне дифузије. Институционална мапа православља широм света наликује тој. У његовом средишту стоје древна Цариградска Васељенска Патријаршија (како је Истамбул идентификован у хришћанској црквеној терминологији), Антиохија, Александрија и Јерусалим. Ширећи утицај из овог центра попут зубаца, распростире се мрежа цркава означених или као аутокефалне, или као аутономне, да би се идентификовао степен њихове независности од њихових одговарајућих историјских патријаршија или "мајчинских цркава". Ова мрежа управља регионалним или локалним групама православних црквених заједница које су одређене по територијалном принципу, обично носећи име земље или континента које сматрају својим домом.

Стварност глобалне дифузије је почела да ствара унутрашњу динамику плурализације која трансформише црквене и административне контуре православља. Најважније за овај рад, динамика поменуте плурализације истовремено мења однос православља и демократије. Но, до данас се православље није придружило католицизму и протестантизму у постављању теолошког оквира којим би се објаснио и оправдао његов глобални политички ангажман. Ова "теоријска празнина" је један од разлога зашто је приступ православља демократизацији широм света углавном имао *ad hoc* карактер, и, исто тако, зашто су везе између православља и демократије остале углавном изван фокуса компаративне анализе, како од стране научника, тако и актера демократизације.⁶

⁵ Нехалкидонске или источне негрчке православне цркве се понекад називају и монофизитским црквама јер никада нису прихватиле доктрину – објављену на четвртом екуменском сабору, одржаном у Халкидону (близу Цариграда) 451. године нове ере – по којој Исус има две природе (једну потпуно људску, другу потпуно божанску) у једној личности, већ су наставиле да подржавају становиште да као друга личност светог тројства, Исус има једну природу (на грчком: *monophysis*), ону божанску. Данашње православне цркве, као и католичка црква и већина протестантских деноминација, потврђују учења сваког од првих седам екуменских сабора (одржаних између 325. и 787. године нове ере), укључујући и халкидонски.

⁶ За расправу наклоњену протестантском теолошком оквиру који подржава демократизацију као глобални процес види: Mark T. Mitchell "A Theology of Global Enga-

ТЕМЕЉНИ ИЗВОРИ

Најмоћнији унутрашњи утицаји на однос православља са демократијом и демократским процесима су основне теолошке доктрине, као и, са њима повезане, институционалне структуре и организационе праксе које одређују ову традицију унутар хришћанства. Кључни доктринарни извори су: теологија постања, антропологија личности, те православни појам божанског тројства (наравно, прва два извора проистичу из овог учења).

Источна Православна Црква тврди за себе да је носилац и оваплоћење исправних веровања (буквално, "ортодоксије") и пракси везаних за "једну, свету, саборну и апостолску цркву" Христову као што стоји у Никејском симболу вере из 325. године нове ере. Као такво, православље сматра себе живом и непрекинутом традицијом која је "непроменљива изнутра, (док)... стално поприма нове облике који обогаћују старе, али их не замењују".⁷

Полагање права на истину од стране православља потичу од учења о богу као тројству. Православна теологија користи концепт тројства да би постулирала да инхерентна суштина читаве творевине лежи у њеном изворној и могућној целовитости. Православно схватање тога шта значи бити човек изражено је кроз антропологију личности која је директно повезана са теологијом постања, пошто је покрет према реинтеграцији створене (али посрнуле) стварности као и заједница човечанства са богом могућа само ако људи одговорно користе своју слободну вољу "да намерно учествују у ... (остваривању) ... испуњења творевине (тима што ће бити) ... 'са-ствараоци' ... са Створитељем".⁸ Овако православље, као и друге хришћанске традиције, потврђује и слободу и одговорност.

Тројствено поимање Бога исто тако утиче на православну еклисиологију. Црква је једна, али признаје плуралитет црквених редова (епскопа, свештеника и обичних верника) који играју виталне улоге у њеној мисији. Слично, појам тројства кроз јединство у различитости говори о начину на који је православна црква организована. Она је уједињена на глобалном нивоу заједничким веровањима, праксама и институцијама, али у исто време дозвољава различитост и особеност кроз практиковање децентрализације, ширећи ауторитет на регионалне, националне и локалне нивое. Отуда, цариградски патријарх има јединствену титулу "васељенског", али је његова позиција *vis-à-vis* јерусалимског, антиохијског и александријског патријарха она почасна "првог

gement for the 'Newest Internationalists'", *Brandywine Review of Faith and International Affairs* 1 (Spring 2003), pp. 11-19.

⁷ Timothy Kallistos Ware *The Orthodox Church*, 2nd ed., New York: Penguin, 2003, p. 206.

⁸ Gennadios Limouris "Introduction", u: Gennadios Limouris (ed.) *Justice, Peace and the Integrity of Creation: Insights from Orthodoxy*, Geneva: World Council of Churches, 1990, pp. ix-x.

међу једнакима" пре него позиција надређеног. Крећући се од патријаршијског центра, административна флексибилност аутокефалних и аутономних цркава, као и свакодневна слобода у одлучивању регионалних (епископских) мрежа и локалних парохија, замишљена је тако да подстиче различитост и динамизам који су главна обележја тројствене личности. У овом контексту, постојање културних особености и специфичних историјских искустава би требало да буде прихваћено и одражено јединством у различитости институционалног устројства глобалног православља.

Судећи на основу православне теологије, чије схватање тројединствености бога ставља снажан нагласак на слободу и једнакост, православље и демократија би требало да буду суштински компатибилни. Православна традиција сматра да су слобода, избор и људски агенс услови за све облике друштвене промене: са сигурношћу се може тврдити да овде постоји изражен афинитет за основне демократске принципе и вредности. Штавише, истицање целовитости (integration) од стране православне цркве, као принципа организације и деловања, још један је пример афинитета према демократији схваћеној као систем мирног решавања сукоба.⁹

Имајући у виду све изречено, мора се истаћи да основни извори Православља имплицитно потврђују концепт плурализма са свим својим квалификацијама. Теолошко учење може привилеговати различитост и избор, али многи из православног света виде конкуренцију и несугласице као проблематичне феномене са којима се мора поступати у складу са националним особеностима укорењеним у историјском искуству, те савременим околностима у којима се конкретно друштво налази.¹⁰ Због наглашавања јединства у људској различитости, садржаном у концепту тројства, нужно долази до одбацивања неуравнотежености у материјалној и симболичкој моћи, наглашавање различитости у плурализму (насупротив особености у православној формулацији) виђено је као прихватање граница и ограничења која би могле произвести поделе у друштву и његово комадање због неједнаке расподеле моћи.

Подједнако важно, наглашавање љубави и хармоније од стране православља води до скептичног става према плурализму као заштити различитости и давање првенства необузданој конкуренцији. Простори конкуренције су ретко стварно уједначени, пошто су актуелни услови

⁹ Alfred Stepan "Religion, Democracy, and the 'Twin Tolerations'", *Journal of Democracy* 11 (October 2000), p. 39.

¹⁰ Merriam-Webster интернет речник дефинише "плурализам" као: "стање друштва у којем чланови различитих етничких, расних, религијских или друштвених група одржавају аутономно учешће и развој њихових традиционалних култура или посебних интереса унутар оквира заједничке цивилизације", и као: "концепт, доктрину или политику која заговара овакво стање" (<http://www.merriam-webster.com/dictionary/pluralism>).

тржишта такви да не могу да свим учесницима обезбеде потпуне информације, слободан приступ и једнаке ресурсе. Слично, формално инсистирање на различитости често ствара услове у којима процедурализам камуфлира асиметричне позиције моћи, што може да доведе до социјалне дезинтеграције, па чак и насиља. Коначно, православље – као и друге откривене религије – полаже права на истину од које зависи лично спасење и нуди морално учење о коме нема расправе. Колико далеко овакве религије могу или би требало да иду у прилагођавању плурализму, дубоко је и тешко питање за православну, као и у сваку другу, заједницу.

Историја је учврстила амбивалентни став православља према конкуренцији и различитости као основним обележјима плурализма. Историјске централне земље православља, византијско царство и Русија, биле освојене од не-хришћана (отоманских и Турака селџука у случају Византије, Монгола у случају Русије). Различитост је значила потчињеност и угњетавање или чак истребљење. Нешто скорије, искуство православља са различитошћу било је у знаку борбе за преживљавање под моћним секуларистичким и тоталитарним режимима који су тежили или да кооптирају или да уклоне православље из његових историјских постојбина, или обележено напорима да преживи као несигурна мањина под ауторитарним блискоисточним или афричким режимима, познатим по тлачењу или злостављању мањинских заједница.¹¹ Ова негативна искуства са бивањем другачијим су допринела томе да се гаји мало ентузијазма за идеју конкуренције као процеса уласка у игру са познатим правилима и неутралним судијама који свима пружају једнаку заштиту. Управо супротно, малтретирање и изопштавање производе цинизам и сумњичавост према самом појму непристрасности и поштене борбе за стицање предности у границама прихваћених правила.

Насупрот вековима проведеним или под освајачима или приморано да издржава у статусу рањиве мањине, православље је имало релативно мало искуства са животом у условима демократског плурализма. Све до краја хладног рата, демократија је углавном била непознаница православном становништву изван Грчке или заједница православне дијаспоре у Северној Америци, Аустралији и западној Европи. Рушење комунизма у источној Европи и Совјетском Савезу кључни је догађај у сусрету православља са демократијом. Ипак, сећања на државно наметнуту различитост и неједнаке могућности у друштвеној арени остају снажна, а болан се дефицит задржао у институционалном капиталу потребном за надметање у релативно отвореном религијском и културном окружењу. Све ово је створило ситуацију у којој православне црквене власти имају тенденцију да начелно одобравају слободу, демократију

¹¹ Ово искуство је било посебно преовлађујуће за нехалкидонске (источне негрчке православне) цркве, које су учиниле помаке ка пуном теолошком заједништву суочене са изазовима преживљавања на које су наишле под ауторитарним или полу-ауторитарним режимима на блиском истоку и у Африци.

и плурализам, док практично остају опрезни у односу према конкуренцији и прихватању различитости које демократија промовише.

Закаснили ангажман православља са консолидованом демократијом и снажним плурализмом ставио је цркве, у земљама као што су Сједињене Државе, Канада и Аустралија – где православни верници већ генерацијама живе као пуноправни и активни грађани – на најистакнутије положаје када су у питању активности и расправе о улози православља у процесу демократизације и његовог одговора на плурализам. Студије које се баве приходима, образовањем и политичком партиципацијом у поменутих демократским земљама показују да православни хришћани знају како да искористе могућности које им плурализам пружа. У исто време, православци су показали да нису од оних који некритички прихватају плурализам већ да су свесни контекста у којима се конкуренција не чини толико поштеном, а различитост користи као изговор за неправду.¹² Штавише, растући осећај могућности утицаја међу православним верницима у дијаспори сада мења њихове односе са "старим земљама" уопште, и "мајчинским црквама" посебно. Тако се православље не упушта само у разматрање односа са плурализмом из спољног света, већ исто тако трпи притиске ка унутрашњој плурализацији који долазе са утицајних места из сопствених редова.

Напредовања глобализације и демократизације производе нова питања о плурализму у глобалном православном простору. Како треба схватити плурализам? Где су његове праве границе? Који тип и степен плурализма најбоље погодује демократским режимима? У колико чврстој мери би се плурализам могао идентификовати са демократијом? Коју улогу играју – или би требало да играју – историја, традиција и култура у начину прихватања плурализма у једном друштву? Како се носити са плурализмом?

Уздржаност коју православни и други верници показују према плурализму наводи на то да је бесмислено залагати се за то да демократија мора да почива на неупитном прихватању плурализма. Може ли да постоји еластична дефиниција плурализма, и ако да, шта би то значило за демократију? У разним државама широм света, посебно у оним бившег Совјетског Савеза, те муслиманским друштвима, али све више и у европским и северноамеричким друштвима, могу да се нађу научни докази да одржива демократизација захтева озбиљно разматрање односа између демократије и плурализма.

¹² Као репрезентативне студије о новоискрској дебати о плурализму насупротив демократији у православљу види: Harley Balzer "Managed Pluralism: Vladimir Putin's Emerging Regime", www.sais-jhu.edu; Emmanuel Clapsis (ed.) *Orthodoxy and Pluralism: an Ecumenical Conversation*, Geneva: World Council of Churches, 2004 и Nikolas K. Gvosdev "'Managed Pluralism' and Civil Religion in Post-Soviet Russia", у: Christopher Marsh & Nikolas K. Gvosdev (eds.) *Civil Society and the Search for Justice in Russia*, Lanham, Md.: Lexington Books, 2002.

Лабав консензус међу онима који се баве демократизацијом о томе да минималистичко усредсређивање на процедуре проналази нужан, али не и довољан склоп услова за демократију, навео је многе од ових научника да признају да је дошло време да се ради нешто више од простог фокусирања на формалне аспекте демократије какви су избори. У исто време, окретање ка максималистичким моделима демократије је ублажено свећу да привилеговање владавине већине у име општег добра може представљати ризик за мањине. Питање плурализма је, дакле, од виталног значаја за проблематику демократске аутентичности и трајности, оба врло значајна научна поља у свету у коме "трећи талас" очигледних транзиција из недемократских у демократске режиме јењава и који сада оставља велики простор "сиве зоне" земаља у којима властодршци прикривају различите облике ауторитарности иза фасаде демократске реторике, установа и процедура.¹³

ДЕМОКРАТИЈА – ДА, ПЛУРАЛИЗАМ – МОЖДА?

Упоредна грађа може да помогне у стављању мало меса на кости онога што може да се иначе учини апстрактним објашњењем православних ставова према демократији и плурализму. Разматрање једног посебно критичног случаја може бити од помоћи, посебно уколико се има у виду да налази из овог случаја налазе паралеле са компаративном евиденцијом из других земаља.

У Грчкој, односи између државе и православне цркве на фасцинантан начин илустрју интеракцију православља са демократизацијом и његово сналажење са плурализмом. Као и друге земље у Европској Унији – које се држе различитих модела правног статуса религије и њене јавне улоге, док деле заједничко уверење да здружене последице проширења ЕУ, те имиграције и демографских промена после хладног рата, захтевају промишљену реакцију – Грчка се хватала у коштац са питањем како да ојача свој модел националног идентитета на начин који би помирио њену историјски већинску религијску традицију са приврженошћу основним демократским правима и слободама за све грађане.

Неколико је фактора заједнички утицало на интензивирање сустрета православља са плурализмом у Грчкој. Од демократске транзиције која је почела средином седамдесетих, јавни простор те земље се проширио, продубио и постао хетерогенији. Прилив значајног броја имиграната, било својевољно или под принудом, из региона бивше Југославије погођених кризом у претходној декади, убрзао је диверсификацију јавног живота у Грчкој, на исти начин као и чланство у ЕУ (у коју је Грчка примљена 1981. године) и последична интеграција земље у глоба-

¹³ Thomas Carothers "The End of the Transition Paradigm", *Journal of Democracy* 13 (January 2002), pp. 5-21.

лизоване процесе социоекономских, политичких и културних промена. Православна црква остаје и даље уставно успостављена црква Грчке (у складу са прихваћеном формулом "преовлађујуће религије" у ЕУ) и она у овом тренутку бива стављена у ситуацију да учествује у јавној сфери у којој плурализација узима маха под утицајем моћних домаћих, регионалних и системских сила.

Реакције цркве на плурализам показују да црква схвата своје потребе и своје могућности да покрене друге религијске и секуларне актере у грађанском друштву, те да узме учешће у расправама и активностима на европском нивоу које дотичу питања вере и културе у Европи која се шири. Плурализам је, у свом интерактивном или релационом аспект, изазвао активан и углавном позитиван одговор цркве. Водећи су људи Грчке Православне Цркве, како лаици тако и клирици, видели демократизацију као изазов и могућност да редефинишу јавну улогу цркве у грчком друштву – делом оживљавајући саборни, партиципаторски карактер кључних црквених институција, али превасходно повећавајући изгледе за редефинисања односа цркве и државе, на начин који би увећао могућности православне цркве да допринесе развоју демократије у Грчкој. Међутим, када је плурализам као конкуренција или плурализам као етничка или религиозна различитост дошао у први план, одговор цркве је био дубоко амбивалентан. Како деловати у демократским условима да би се очувало значајно место које православље заузима у било ком схватању бивања Грком, и још општије, како контролисати укупни обим и потенцијално разорне социјалноекономске и безбедносне последице плурализма, била су питања која су поставили челници цркве.

Односи цркве и државе стално су били на дневном реду у Грчкој током последње три деценије. Подаци откривају да је православље способно да игра по демократским правилима игре у исто време тежећи да ограничи различите типове бивања другачијим које црква види као претњу јединственом положају које православље заузима у грчкој националној култури. На пример, консолидовање демократије у осамдесетим годинама укључивало је потез владе Панхеленског Социјалистичког Покрета – ПАСОК (Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα) да спроведе у дело дуго расправљани, али политички врло оптерећен предлог за промену правног статуса православне цркве. После серије друштвених реформи везаних за породично право, као и право на абортус, влада ПАСОК-а је предложила закон за промену статуса православне цркве, наводећи да је то неопходан корак ка квалитативном побољшању либералне демократије.

Забринути због могућих последица јаке опозиционе кампање, вођене од стране кључних свештеника православне цркве и великог броја лаика, на изборне резултате, ПАСОК је повукао предлог. Од тада расправе око промене статуса цркве теже да упросте проблем сводећи га на питање прихватања или одбацивања либералне демократије. Присталице промене статуса цркве сматрају да потпуно прихватање права на религијску слободу мора да значи престанак важења правила "преовла-

ђујуће религије" – упркос примени тог обрасца у многим земљама чланицама Европске Уније. Слично, најава владе ПАСОК-а из пролећа 2001. године да грчке личне исправе више неће морати да садрже податке о имаочевој вероисповести, била је образложена не само као нужност у циљу саглашавања са стандардима ЕУ, већ и као потез ка превазилажењу пуке формалне подршке политичкој и правној једнакости свих грађана.

На другој страни бучне свађе око личних исправа, многи архијереји су засновали њихово противљење промени статуса цркве на ономе што су назвали нераскидивом везом између православља и националне државе (98 процената грчког становништва је православне вере). Ови епископи и њихови световни истомишљеници су наглашавали историјску улогу православља у одбрани грчке националне свести, прво под непосредном отоманском владавином, а касније у условима стварне или наговештене претње наследника отоманског царства оличених у модерној Републици Турској. Ефектна медијска кампања спроведена од стране цркве укључивала је добро организовану националну петицију у којој је сакупљено више од три милиона потписа (укупна популација Грчке је приближно 10,7 милиона) у циљу расписивања референдума за разрешавање ситуације настале око личних исправа. Говорећи отворено, архиепископ атински Христодулос (Χριστόδουλος) је 1999. године упозоравао на Европску Унију као на котло претапања (melting pot) и на "трагичне (културне и безбедносне) последице за хеленизам и православље"¹⁴ које правила ЕУ могу да произведу.

Идентификација православља са националном кохезијом и имплицитно са територијалним интегритетом националне државе јасно илуструје амбивалентност православља према плурализму као организационом принципу базираном на различитости и конкуренцији. Ипак, вредно је поменути да реакција цркве није била једногласна. Поменути предлог ПАСОК-а о промени статуса цркве из осамдесетих година је био осмишљен уз учешће високих црквених званичника, свештеника и лаичких теолога. Они су сматрали да легитимитет православља као промотера социјалне правде захтева да црква покаже толерантност према религијској и друштвеној разноликости у Грчкој. Штавише, ове личности су сматрале да је црква дозволила да њен однос са државом поткопа преображајни потенцијал еванђелске поруке православља. Православни хришћани који су се залагали да се промени статус цркве су се надали да ће захтеви конкуренције, ојачани губитком уставне надмоћи цркве, подстаћи православље да прихвати улогу која је компатибилна са демократским принципима слободе и једнакости, управо због суштинског теолошког афинитета православља према овим вредностима. На сличан

¹⁴ Christodoulos, Archbishop of Athens and All Greece *From Earth and Water*, Athens: Kastaniotis Press, 1999, p. 15 (ауторкин превод са грчког на енглески).

начин, архијереји и свештеници су заузели супротне позиције у јавности у расправи о личним исправама, где су поједини архијереји (којима су се прикључили неки световни интелектуалци) сматрали да је архиепископово изједначавање православља и национализма теолошки неисправно.

Грчки случај, тако, огољено показује амбивалентни став који многи утицајни људи у православним круговима заузимају према притисцима конкуренције и изворима различитости који неизбежно цветају у условима плурализма. Реакције усмерене против ових елемената плурализма подстичу питања о нивоу преданости православља осталим елементима плурализма као што су толеранција, избор и различитост. Да ли позив православља за постављањем граница у односу на конкуренцију и различитост као основама плурализма смета уважавању његових других аспеката? На исти начин, да ли очевидно православно одобравање контролисања плурализма, уз истовремену приврженост демократији, упућује на сличне тенденције у свету и, тиме, завређује даље истраживање?

НЕКИ ПРОВИЗОРНИ ЗАКЉУЧЦИ

Различите интерпретације и реакције које је плурализам изазвао међу православним актерима у Грчкој заиста указује на неколико прелиминарних закључака који захтевају даље истраживања. Утврђивање да ли су ови закључци одрживи може да побољша наше разумевање тога који типови демократије могу најбоље да изађу на крај са економским и друштвеним притисцима које врши глобализација. Поврх тога, можемо да научимо како да помогнемо креаторима политике у ојачавању оних православних институција и актера који учествују у покушајима демократизације у разним земљама и променљивим околностима.

Најпре, случај Грчке чини очигледним парадокс вредан разјашњења, наиме, онај када православне личности изражавају амбивалентан став према плурализму, оне то чине ослањајући се на демократске претпоставке, процесе и праксе. Као што је позив на петицију везану за личне исправе показао, званичници цркве, као и верници који су делали на своју руку, су изразили слагање о томе да правни, институционални и нормативни темељи демократије заслужују недвосмислену подршку православног хришћанства.

Најскорији налази Freedom House-а говоре у прилог способности православља да напредује под пуном или делимичном демократијом, као и да доприноси демократизацији. Ова годишња међународна рангирања на основу политичких права и грађанских слобода у свим земљама (и на неким не потпуно сувереним територијама) света служе као главни индекс демократије широм земаљске кугле и често су употребљавана од стране научника и коментатора. Последњи извештај Freedom House-а смешта двадесет земаља које могу бити сматране православним у

категорије 'слободних' или 'делимично слободних'¹⁵. (Све 'слободне' земље у свету су недвосмислено демократске. 'Делимично слободне' земље су често "изборне демократије", где постоје неке институције засноване на давању пристанка, али постоје велике пукотине у заштити признатих слобода и права грађана да утичу на своју владу). Ови налази подупиру потребу за аналитичким и практичним разграничавањем демократије и плурализма, као и за признавањем дубоких утицаја који различити начини решавања проблема, које уводи плурализам, могу да изврше на виталност и квалитет демократије.

Ако се после Грчке осврнемо на случај Русије, можемо да уочимо исти феномен. Многи званичници Руске Православне Цркве су објаснили њихову подршку правним забранама прозелитизовања од стране неправославних религија недовољним капацитета православне цркве, услед преосталих утицаја совјетских времена, да одговори на транснационална средства која католичке и протестантске групе могу да употребе на територији Русије. Слично, много руски православни хришћани указују на јавне изјаве у којима пентакосталци и евангелистички протестанти називају своје активности у Русији покушајима "похришћављања" – као и на стварање нових католичких бискупија од стране Ватикана у бившим совјетским републикама чије су хришћанске мањине преовлађујуће православне – као на доказ да апели за конкуренцијом и различитошћу, под фирмом плурализма, могу заправо да служе као маска за стварни недостатак толеранције за различитост унутар хришћанства.

Друго, православни актери у тумачењу извора и импликација плурализма користе могућности које демократија ствара, на начин који изнутра плурализује православље. Ова динамика унутрашње плурализације наглашава не само разноликост и толеранцију, већ и конкуренцију и различитост као изворе за објашњавање и вршење институционалне трансформације. Случај овога је текући рад многих православних епархија у Сједињеним Државама на консолидацији редова блиских цркава које су базиране на етничкој припадности (и које се тренутно одређују придевима као "грчка", "руска", "украјинска", "румунска", "срп-

¹⁵ Двадесет земаља које могу да се логично подведу под заједничку одредницу "православни свет" су: Албанија, Јерменија, Белорусија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Кипар, Еритреја, Естонија, Етиопија, Финска, Грузија, Грчка, Либан, Македонија, Молдавија, Румунија, Русија, Србија и Црна Гора, Сирија и Украјина. За земљу може да се каже да припада "православној" групацији ако је задовољен један или више следећих критеријума: православни хришћани чине већину становништва; православље има правни статус државне религије; православље је имало уобличавајући утицај на политички и културни развој те земље; православни хришћани играју кључне улоге у друштвеним и државним пословима. За рангирање православних земаља према индексу слободе види:

www.freedomhouse.org/research/freeworld/2003/averages.pdf.

ска" и тако даље) и њиховом уједињавању у јединствену Православну Цркву Америке. Заговорници промене сматрају не само да примена таквих демократских принципа, какви су самоуправа, једнакост и партиципација у службеним пословима православља у Сједињеним Државама, има смисла узевши у обзир конкурентно америчко религијско "тржиште", већ и да је такво поступање у складу са исправним богословљем. Противници замерају на употреби метафоре тржишта и приговарају да би њена употреба, посебно од стране лаика, могла да сведе православље на производно-потрошни модел који искорењује мистичне и трансцендентне основе вере. Ови критичари наводе скорашњи пример спора испред америчког судства који је покренула световњачка група верника, са захтевом промене управљачке повеље Грчке Православне Архиепископске Дијецезе Америке, као пример разорних могућности тржишне идеологије примењене на верска питања.

Без обзира на исход дијалога и институционалних промена које обухватају питање свеправославног јединства у Сједињеним Државама, нема сумње да је сусрет православља са америчким демократским плурализмом био катализатор за ову врло значајну дебату, са њеним глобалним импликацијама по православље. Последице плурализма су биле комплексне, тежећи у исто време, најпре, ка чвршћој верски заснованој повезаности која је почела да замењује старе етнолингвистичке разлике између православних цркава на америчкој сцени, али и ка поновном разматрању веза између америчких православних цркава и одговарајућих "мајчинских цркава" у иностранству. Значајно је да је Цариградска Васељенска Патријаршија недавно објавила плурализацију свог светог синода, који ће почети да ради уз хијерархијско учествовање разних надлештава из целог света која остају под управним окриљем Васељенске Патријаршије. Ова институционална адаптација указује на покушај Патријаршије да контролише конкурентске, диференцирајуће последице плурализма на Цариградску мрежу православних надлештава у свету.

Узевши у обзир притиске које захтеви привреде и друштвене хетерогености глобализованог света могу да наметну земљама у процесу демократизације, тежња православља да утиче на ограничења и последице плурализма у различитим окружењима треба да буде узета у разматрање од стране свих који су заинтересовани да демократска транзиција успе и да постане неповратна. Закон који брани ношење одређене врсте одеће и религијских симбола у државним школама скоро донесен у Француској, као и амерички Међународни акт о религијским слободама (The International Religious Freedom Act) из 1998. године – који промоцију религијских слобода поставља као основни циљ спољне политике САД-а – представљају примене особитих размемевања и преференци одређених држава према начину на који се спроводи плурализам у земљи и у иностранству. У овим и другим случајевима имамо посла са прилагођавањем демократије историјски утемељеним, национално

специфичним концепцијама плурализма, као и са покушајем подупирања демократије у ситуацији где постоје изазови конкуренције и сукоби око моћи отежани глобализацијом.

Укратко, творци политике би требало да схвате да се ангажман православља са демократијом или демократизацијом у различитим контекстима дешава у време када питања о последицама и ограничењима плурализма постају хитна не само за православце, већ и за, отприлике, све друге. Стога би међународне агенције и државе, које су укључене у подржавање процеса демократизације који су у току у посткомунистичким европским државама са значајном православном популацијом, требало да нађу начина да помогну тим државама у ублажавању стварних и наговештених претњи плурализма. Економско-развојне иницијативе које промовишу социјалну правду и расподелу богатства различитим деловима заједнице су од критичног значаја, као што су покушаји да се охрабре транснационалне привредне инвестиције од стране група из православне дијаспоре које имају успешну историју постигнућа у тржишним привредама и конкурентским демократијама.

Једнако важно, на напоре ка убрзаном реструктурирању уставно-правних односа између православних цркава и држава према претпостављеном западном моделу неограниченог плурализма не треба гледати као на једини начин потпомагања одрживих демократија које штите религијске и друге грађанске слободе. Уместо тога, јачи подстрек демократији може бити дат кроз употребу привредних и безбедносних подстицаја који би охрабрили политичке лидере и православне цркве да подрже уставна решења и судске системе који осигуравају политичка и грађанска права на основу држављанства/грађанства (citizenship). Истицање држављанства/грађанства – насупротив, по изгледу агресивној, привржености религијском плурализму – може да понуди средства за изградњу демократије која су осетљива на националне посебности које су укоренење како у историји, тако и савременој бризи око економских и безбедносних питања.

Јавна дипломатија (public-diplomacy), која користи међународне и међуверске размене базиране на принципима толеранције и једнакости, би требало да размисли о користима за демократизацију ако би се више православних интелектуалаца и активиста из разних крајева света укључило у њих. У различитим земљама, мањине православних хришћана истрајавају живећи у областима сукоба и под полуауторитарним режимима. Овим заједницама су потребни шири контакти који би им помогли у ношењу са претњама са којима се сусрећу на начин који им не би само помогао да преживе, већ који би учинио православне цркве и вернике делотворнијим силама и учесницима у процесима демократије и изградње мира. Творци политике би требало да размисле о креативним начинима који би привукли идејне и практичне афинитете који повезују православно хришћанство и демократију, у исто време препознајући да ће православни начини разумевања, усме-

равања и преговарања са плурализмом бити допуна скупу детерминанти и префикса који су већ везани за демократију у свету који је глобализован, а ипак остаје разнолик.

Идеје представљене у овом чланку су настале у оквиру пројекта "Православно хришћанство у америчком јавном животу: изазови и шансе религијског плурализма у 21. веку" који је организован на Бостонском универзитету. Захвална сам на корисним коментарима Ненси Амерман (Nancy Ammerman), Киријакосу Маркидесу (Kyriacos Markides), Аристотелу Папаниколау (Aristotle Papanikolaou), Ендрју Волшу (Andrew Walsh) и Оцу Стивену Ворнеру (R. Stephen Warner), као и учесницима конференције "Православне цркве у плуралистичком свету" одржаној у Грчкој православној теолошкој школи светог крста (Holy Cross Greek Orthodox School of Theology) у Бруклину, Масачусетс. Изнад свега, захваљујем Александросу К. Кирју (Alexandros K. Kiriou) за његове увиде у различите верзије овог чланка.

Са енглеског језика превели:
Драган Николић и Милош Јовановић

Elizabeth Prodromou, Boston (USA)

THE AMBIVALENT ORTHODOX

Summary

Eastern Orthodoxy and the Oriental Orthodox churches as well remain religiously prominent in the Orthodox heartland of Greece, Russia, and countries of south-eastern Europe – areas that until fairly recently have not known much if any democracy. Orthodoxy's difficult historical experiences have made it ambivalent toward democratic pluralism. Nonetheless, the Trinitarian theology of Orthodoxy leads it to value freedom and equality, and to take a largely positive view of democracy. Along with democracy, however, come phenomena such as pluralism, difference, and competition, about which many Orthodox believers and churches feel considerably more ambivalent. The identity-cards controversy in Greece, arguments over religious liberty in Russia, and a lawsuit involving U.S. Orthodox laity and the Orthodox Archdiocese of America illustrate various aspects of this ambivalence.

Key words: Orthodox Christianity, democracy, pluralism, the case of Greece